

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования и науки Республики Тыва
Управление образованием Чеди-Хольского кожууна
МБОУ Ак-Тальская СОШ

РАССМОТРЕНО
Руководитель ШУМО

Биче-оол
Биче-оол Д.А.
Протокол № 1
От «29» 08 2024 г.

СОГЛАСОВАНО
Заместитель директора
по УВР

Седип-оол
Седип-оол Ч.В.
Приказ № 20
от «30» 08 2024г.

УТВЕРЖДЕНО
Директор

Сотпа
Сотпа У.Д.
Приказ № 20
от «30» 08 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родная литература»
для обучающихся 8 классов

Ак-Тал 2024

Документ подписан электронной подписью

Муниципальное бюджетное общеобразовательное
учреждение Ак-Тальская средняя общеобразовательная
школа Чеди-Хольского кожууна Республики Тыва, Сотпа Урана
Дужук-ооловна, Директор

26.09.24 05:48 (MSK)

Сертификат 8BD1DF16DDC8D69F1956CCCE3F18FEFA

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программа

1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программасы («Төрээн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң уjur-уткалыг кезээ, тыва чогаал программасын шииңгээткениниң түңнелдерин киирген.

2. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң уjur-уткалыг кезээ болгаш программаны шииңгээткениниң түңнелдерин киирген.

3. Өөредилгениң уjur-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның даңзызын тодараткан.

4. Ортумак ниити өөредилгеге тыва чогаалды шииңгээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөредилге чылында шииңгээткен турар уjurлуг предметтиг түңнелдерни программада киирген.

5. Тайылбыр бижик.

5.1. Программа башкыларга өөредилге адырында чаа үениң педагогиктиг болгаш методиктиг угланыышкыннарын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарынга методиктиг дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдынган.

5.2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дес-дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгеиңи углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп орар салгалды кижизидеринге тыва литературының салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

5.3. Өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонuurгалдарынга дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шииңгээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзээн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

5.4. Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонuurгалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, уjur-чурумга кижизидер. Чүвени хөй талалыг шииңгээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

5.5. Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажыл-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

5.6. Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

5.7. Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар кириген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шингээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

5.8. 5-8 класстарга тыва литератураны жанр, аймак болгаш проблема-тематиктиг принциптерге даянып өөредир болгаш мөөңнеп шингээдири сүмелээн.

5.9. Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар;

тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары;

литература теориязы (шингээдир ужурлуг ниити билиглер).

5.10. Тыва чогаал эртемин өөредир дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонуггалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредир чоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктыары;

номчаан чүүлүнүң утказын билеп, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медреселдиги-биле угаап,

ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билеп, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарынга, чечен чогаалынга хүндүткелдиг,

кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медерели бедик кижиниң ниити сайзыраарынга чогаалдың ужур-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарынга сонuurгалдыг болурун кижизидер.

5.11. Тыва чогаалды шингээдиринге сүмелеп турар шактар саны - 170 шак: 5 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 6 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 7 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 8 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 9 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

6. 8-ки класска өөредилгениң ужур-утказы.

6.1. Уран сөс дугайында.

6.2. Таңдым турда, таңдаш-ла мен.

6.2.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүглел «Улуг-Хемим».

Ю.Ш. Күнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүң кижизи мен».

М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».

С.С. Сүрүн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

М.Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүң ужары».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».

6.2.2. Тыва чогаалчыларның проказы.

К-Э.К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежи».

З.С. Байсалова. Рассказ «Тайга ээзи».

6.3. Тараам турда, тодуг-ла мен. 9.3.1.

Тыва чогаалчыларның проказы.

К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер).

6.3.2. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

А. Уержаа. Шүлүк «Ажыл».

6.3.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

А.С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер) (очул. А.К. Делгер-оол).

6.4. Кижичурттуг, куш уялыг.

6.4.1. Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Трагедия «Самбажык».

С.А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа».

Ф.И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген көргүзүглер) (очул. С.Б. Пюрбю).

6.4.2. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

А. Уержаа. Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагы».

6.4.3. Тыва чогаалчыларның проказы.

М.Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

6.5. Авай, авай, авайымны.

6.5.1. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак оглу».

А.А. Даржай. Сонет «Авамга боодал чечээм».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орар».

6.5.2. Тыва чогаалчыларның проазы.

Е.Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

М.М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону».

6.5.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

А.С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С.Б. Пюрбю).

6.6. Кижилер болуру чажындан.

6.6.1. Тыва чогаалчыларның проазы.

Ч.Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер).

К.Д. Чамыяң. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

6.6.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

А.Х-О. Ховалыг Шүлүк «Үш үн».

7. Тыва чогаал эртемнинең программанын ортумак ниити өөредилгеге шиңгээткенинүн түннелдери.

7.1. Ортумак ниити өөредилге деңнелинге өөреникчилернүн тыва чогаал эртемнинең программанын шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түннелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижинин хулээлгелерин кууседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыыга хундүткелдиг болуру, өг-бүле херээнин, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн черинин, чуртунун ажил-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижинин эрге-ажыыга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижинин чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хулээлгелеринин дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунун кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчиинин, бот-деткижиинин чаагай үзел-бодалдыг ажилдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржиң, бот-башкарнып

ажылдаарынга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглеси аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медереп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүнге, культуразынга сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медереп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүндө, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедиишкиннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарынга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыга болгаш ажил-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкиннеринин уржук-салдарларын медереп билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңыга, ажил-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлеринин, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынның салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчиини аргазы деп медереп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үнезин билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыг-даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медереп билири, кадык амыдыраарының үнезиниң уг-шиин билири,

харыысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медерелинге багай уржуктарын, оон аңгыда янзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үезинде тургустунуп келир болушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланышкынныг сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажилды планнап, күүседиринге харыысалгалыы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонuurгалы, ажилдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузанын, ооң ажыктыын медерелдии-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонuurгалдыы, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнеп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медереп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарында даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдустун ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдирииниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түннелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болушкуннарда уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктөргө, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседир, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежиң, кады демнежиң, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга-дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда омур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болушкуннарның дугайында даап боданыры;

кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири;

амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

7.2. Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түннелинде өөредилгениң угаап шингээдир, харылзаажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежиң ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

7.2.1. Өөредилгени угаап шингээдирииниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттут демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;

литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түннээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түннелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;литературлуг угланышкыннар, оларның хөгжүлдези, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан

болгаш түннелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түннел үндүрери;

янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээринин каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргени каш янзы негелделеринин иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

7.2.2. Өөредилгениң угаап шингээдиринин бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээринин үндезини кылдыр ажыглаары;

шинчилел ажылының эки түннелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгаш шинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелернин бодалын, туружун, санал-оналын барымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлернин аразында чылдагаан-түннел харылзаалыын болгаш хамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри;

шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгаш үндезинниг шынныын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түннелди болгаш ниити түннээшкinni бот-тускайлаң илередип билир; алган түннелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлерде, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмей болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

7.2.3. Өөредилгениң угаап шингээдиринин бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскерттип билири;

өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырар таарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири; янзы-бүрү медээлерден алдынган үндезиннерде дөмей барымдааларны (ол-ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар; чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри; янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

7.2.4. Өөредилгениң харылзааа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар харылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседир;

аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырар дугуржулгалыгы;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы маргылдаалыг чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарын өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары;

литературлуг сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнүң мурнунга таныштырары;

таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээринин хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

7.2.5. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүкке шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы

ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин тайылбырлап көргүзери;
чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажилдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планын эдип-чазап билири;
шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харысалганы алыры.

7.2.6. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот-хыналданы чорудары, сорук кириишкени, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажилдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемниң шиңгээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналда кылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри;

өөредилгениң сорулгазын боттандырада, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкенин тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажилдаарын чугулалаары;

ажылдың чедиишкенин, чедимче чок түннелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелди салып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкенин үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түннелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өске кижиниң кылып турар хөделиишкенинниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары;

бодунун сеткил-сагыш илерээшкенин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижиге база чазып болур дээрзин медресеп билири;

бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулаашкын чок хүлээп билири;

бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медресеп билири;

долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медресеп билири.

7.2.7. Кады ажилдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажилдаарын билер, ажыктыг талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажилдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап

билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары;

элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга команда кежигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кежигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандыраар сорулгазынга дүүштүр командада кижигүбүзүнүң эки түңнел чедип алыр дээш кириген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

7.6. Төрөөн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

8-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шиңгээдип алыр:

кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;

шүлүк чогаалында «чөөн чүк» деп билиишкинниң уjur-утказын чогаалчыларның канчаар билип турарын тодарадып билир,

«тоожукчу маадыр», «лириктиг маадыр», «эр сөс» болгаш оон-даа өске билиишкиннерниң уткузын сайгарып, сөзүглел-биле ажылдаарын, дылдың чурумалдыг аргаларын, чечен омур-хевирлерни, сагыш-сеткил байдалын чураанын тып билир;

чогаалдың идеялиг уткузын илередиринге база теманы ажыдарынга өгбелерниң чагыг-сөзү, өөредиглиг чугааларының салдарын тодарадып, улугларның чагыыга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткалдыг илередип билир;

чогаалдың аас чогаал болгаш литературлуг үндезинниин тодарадып, дылының уран-чеченин, авторнуң бот-тускайлаң онзагай аянын, сагыш-сеткил хөлзедир күжүн тодарадырып билир;

чогаалчы кижиниң ажылын билип турары, берге айтырыгны шиитпирлээринге авторнуң үзел-бодалын, туружун, арга-дуржулгазын билир;

драманың чөрүлдээзин тодарадыры;

чогаалдарда мөзү-шынар айтырыгларын шиитпирлээринге аас чогаалының хевирлериниң салдарын билири, авторнуң бодалының омур-хевирлерге илереп кээрин билир;

чогаалдың төөгүлүг барымдаалап сайгарар;

тайылбырлыг номчулганы кылырынга киржири, номчулга үезинде чогаалдың уран-чеченин илередип билир;

мерген угаанның символу болур окурлар-биле авторнуң туружун тодарадып, чогаал теориязы-биле ажылдап билир;

Моол болгаш өске черлерде чурттап чоруур тываларның чогаалдары-биле таныжары.